

Utanç: İçten Dışa, Bireyselden Topluma

Zehra Erdiren Kalaycı

Utanç, çoğu zaman üzerine düşünmekten kaçındığımız bir duygu. Onu ya görmezden geliriz ya da içimizde bir yük gibi taşırız. Peki, utanç gerçekten yalnızca bireysel bir zayıflık mı, yoksa insanı kendisiyle yüzleştiren, hatta toplumu dönüştürebilen bir eşik mi?

Frédéric Gros, Karl Marx'ın "utanç devrimci bir duygudur" sözünü başlığa taşıyarak bu soruları doğrudan karşısına alır. Politik etik ve itaatsizlik üzerine geliştirdiği yaklaşımıyla Gros, utancı edilgen bir his olmaktan çıkararak ahlaki bir uyanışın başlangıç noktası olarak konumlandırır. Bu uyanış kimi zaman benlik duygusu etrafında şekillenir, kimi zaman toplum tarafından dayatılan normlarla karşılaşma anında ortaya çıkar.

Kitap boyunca Gros, farklı anlatılar ve düşünsel örnekler aracılığıyla utancın deneyimlenme biçimlerini açığa çıkarır. Utanç artık yalnızca içe dönük bir his değildir; bireyin kendisiyle kurduğu ilişkinin kırıldığı, sarsıldığı ve sorgulandığı bir an olarak belirir. Rahatsız edicidir ve çoğu zaman kaçınılmak istenir.

Ancak Gros'nun metni, utancı yalnızca bireyin iç dünyasında ortaya çıkan bir duygu olarak değil, aynı zamanda iktidar tarafından üretilen ve yönlendirilen bir araç olarak düşünmeye davet eder. Utanç bu anlamda nötr değildir; kimlerin ne zaman ve hangi koşullarda utanç duyacağı, toplumsal normlar ve güç ilişkileri tarafından belirlenir. İktidar, doğrudan baskı kurmak yerine, bireylerin kendilerini denetlemelerini sağlayan bu duyguyu stratejik bir biçimde kullanır. Böylece utanç, dışsal bir cezalandırmadan çok, içselleştirilmiş bir kontrol mekanizmasına dönüşür.

Bu mekanizmanın toplumsal cinsiyet üzerinden nasıl işlediği ise özellikle görünürdür. Kadınlar, tarihsel olarak "ayıp", "mahremiyet", "namus" ve "uygunluk" gibi kavramlar etrafında kurulan normatif düzenin merkezine yerleştirilir. Bedenlerinden davranışlarına, görünürlüklerinden seslerine kadar geniş bir alanda sürekli değerlendirilirler. Böylece utanç, kadınlar açısından yalnızca bireysel bir duygu olmaktan çıkar; gündelik hayatın her alanına yayılan politik bir denetim aracına dönüşür.

Gros'nun yaklaşımı burada önemli bir kırılma önerir: Eğer utanç bu kadar güçlü bir kontrol mekanizmasıysa, bu mekanizmanın fark edilmesi onu tersine çevirme potansiyelini de içinde taşır. Utanç, yalnızca bastıran değil; doğru yerde ve doğru biçimde karşılaşıldığında sorgulayan ve direnç üreten bir duyguya dönüşebilir. Bu sorgulama derinleştikçe, utancın tekil anlarda ortaya çıkan bir his olmaktan çok, süreklilik kazanan bir denetim biçimi olduğu açığa çıkar.

Tam da bu noktada, utancın performansla kurduğu ilişki görünür hale gelir. Kimlerin hangi rollerle sınırlandırıldığı, hangi davranışların hoş görüldüğü ve kimlerin göz ardı edildiği bu performans ağı içinde belirlenir. Bu performansı sürdürebilmek ise rastlantısal değildir;

ekonomik, kültürel ve toplumsal imkânlar bu sınırları çizer. Böylece utanç, yalnızca bireyi hizaya sokan bir duygu değil, toplumsal eşitsizliklerin görünmez ama etkili bir taşıyıcısı haline gelir.

Bu performans baskısı, doğrudan yasaklar ya da açık baskılarla değil; bireylerin sürekli kendilerini yeniden üretmeye zorlanmaları üzerinden işler. İnsanlar yalnızca “doğru” davranmaya değil; iyi bir öğrenci, verimli bir çalışan, duyarlı bir yurttaş ya da “yeterince” sosyal bir birey olmaya zorlanır. Bu roller, yerine getirilmesi gereken görevlerin ötesinde, sürekli izlenen ve değerlendirilen performans alanlarına dönüşür. Toplumsal cinsiyet ekseninde ise bu baskı daha da yoğunlaşır ve cinsiyetlendirilmiş eşitsizlikleri yeniden üretir.

Bugün ise bu deneyim yalnızca geleneksel alanla sınırlı değildir. Dijital kültür, yaşadığımız çevre, iş hayatımız, arkadaşlıklar ve cinselliğimiz utancın yeni biçimlerini üretir. Artık yalnızca yanlış davranmak değil; yeterince görünür olmamak, doğru anda tepki vermemek ya da dijital ritüellere katılmamak da bir eksiklik duygusu yaratır. Parametreler değişse de, iktidarın utancı bir kontrol mekanizması olarak kullanma biçimi varlığını sürdürür.

Frédéric Gros “Utanç Devrimci Bir Duygudur” kitabında, utancı yalnızca bastırılması gereken bir duygu olarak değil, üzerine gidildiğinde dönüştürücü bir güce sahip bir eşik olarak düşünmeye davet eder. Çünkü utanç, tam da rahatsız ettiği yerde anlam kazanır: Bireyi durduran, kendisiyle ve içinde bulunduğu düzenle yüzleştiren bir kesinti yaratır. Bu kesinti, çoğu zaman görmezden gelinen eşitsizlikleri görünür kılar. Belki de bu yüzden utanç hâlâ devrimcidir; çünkü doğru anda ve doğru biçimde karşılaşıldığında, yalnızca bireyi değil, o bireyin parçası olduğu toplumsal düzeni de sorgulatma gücüne sahiptir.